

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію **ПРОДАН** Тетяни Павлівни

«Феномен гідності у соціально-правовому дискурсі»,

подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дискурсивна багатовимірність концепту гідності приводить до того, що, починаючи з другої половини 20 століття, з'являються численні міждисциплінарні дослідження гідності: на перетині філософії та права, філософії та теорії комунікації, філософії та політичної теорії. З одного боку, ідея людської гідності, «нечітка, але потужна», як її визначає Р. Дворкін у книзі «Серйозний погляд на права», передбачає усвідомлення того, що «існують способи ставлення до людини, несумісні з визнанням її повноправним членом людської спільноти, і [в цій ідеї] стверджується, що таке ставлення є докорінно несправедливим»¹. З іншого боку, соціально-правові виміри гідності потребують осмислення конкурентних ролей, пов'язаних з автономією суб'єкта і приписуваних гідності у дискурсах щодо прав людини. Зокрема, Е. Клепхем, досліджуючи соціально-правові аспекти гідності з огляду на політичні дискурси, що стосуються зобов'язань недержавних суб'єктів, погоджується з Р. Браунсвордом, і наголошує на необхідності брати до уваги реалізацію в практичних дискурсах гідності як в якості повноваження, що впливає з притаманності гідності кожній особі, так і в якості обмеження, оскільки гідність виступає цінністю, вищою за індивідуальний чи соціетальний виміри вибору і автономії².

Сучасні філософські дискусії стосовно гідності, у відповідь на соціально-політичні виклики сьогодення, точаться навколо проблеми відповідальності за іншого, що є рефлексією на левінасівський парадокс Каїна та критику

¹ Дворкін Р. (2000 [1977]). Серйозний погляд на права. К., 2000. С. 284.

² Clapham A. (2006). Human Rights. Obligations of Non-state Actors. Oxford University Press, pp. 540-541.

бездержавності, за Х. Арендт, в актуальному контексті міграційної хвилі в Європі 2014-2018 рр. та її наслідків. Зокрема, визнання іншого як рівноправного учасника практичного дискурсу, ставлення якого до норми, що формується, варто брати до уваги, за Ю. Габермасом, не тільки зумовлює дієвість дискурсивного та універсального принципів, а й дозволяє чинити опір втраті смислів внаслідок колонізації життєвого світу з боку системи. Ситуація втрати і набуття смислів, дотичних до концепту гідності, з початку Революції Гідності в 2013 році – і дотепер, внаслідок соціально-політичних перетворень в Україні, серед яких масштабна внутрішня міграція 1,8 мільйона громадян протягом 2014-2017 рр., з частковою втратою ними прав, а також кардинальна зміна соціально-правового дискурсу з 2019 року, свідчать про нагальну потребу у соціально-філософському вивченні інструментальних та комунікативних вимірів гідності.

Таким чином, безперечно актуальним є дослідження феномену гідності у західноєвропейському й українському соціокультурних контекстах. Дисертантка цілком слушно обґрунтовує актуальність, з огляду на те, що, по-перше, відкритий і нечіткий характер поняття гідності і пов'язана з цим проблема змісту актуалізують потребу в уточненні дискурсивного потенціалу гідності, шляхом аналізу інтерсуб'єктивних процесів вироблення і оновлення смислів, пов'язаних з актуалізацією індивідуального проекту життя особи в соціальному контексті (с. 16). По-друге, з огляду на права людини, актуальною є спроба визначення нормативної ролі і втілення гідності в соціально-правовому дискурсі, сформованому загальноєвропейськими і вітчизняними викликами, зокрема, обранням Україною курсу на євроінтеграцію і трансформацією соціально-політичного словника внаслідок Революції Гідності. Втім, запропонований дисертанткою аспект актуальності, «збереження пам'яті про події [Революції Гідності] в національному і світовому контекстах» (с. 15), видається не відповідним меті дослідження, адже йдеться радше – про наявність у сучасній ситуації смислотворчого потенціалу щодо гідності і

дискурсивного вектору, внаслідок вказаних подій, аніж про фіксацію динамічного концепту гідності в конкретній історичній точці і перетворення Революції Гідності на «зомбі колективної пам'яті», в термінах дослідниці історичної пам'яті О. Леві.

Реалізація мети дисертації, розкрити суть феномену людської гідності (с. 16), за задумом дисертантки, передбачала низку завдань, від концептуалізації феномену людської гідності у соціально-правовому дискурсі і історико-філософської реконструкції феномену гідності в українській історіографії та західноєвропейській філософській думці, до розкриття структури практичної проблематики феномену. Слід зазначити, що, в цілому, авторці вдалось реалізувати сформульовані завдання, і варто відзначити ретельність аналізу складових концепту гідності на основі першоджерел та правових актів, а також вдалі спроби компаративного аналізу, з метою уточнення змісту поняття в конкретному соціокультурному і правовому оточенні. Втім, останнє завдання, аналіз феномену гідності відповідно до сучасних українських суспільно-правових трансформацій, потребує додаткового роз'яснення під час захисту, оскільки в присвяченому йому підрозділі 3.4 спостерігається лакуна: детальний опис подій Революції Гідності, з цікавим аналізом на основі концепції подвійної людини, за Дж. Агамбеном (сс. 193, 196-197), і визначенням ознак інтерекзистенціалу в концепті гідності, що сформувався (с. 199), завершується замість аналізу трансформацій, що мали місце після 2013 року, фразою «проте, цей процес не є завершеним, а триває дотепер» (с. 201), після чого дисертантка перейшла одразу до викликів пандемії 2019-2020 рр.

На особливу увагу заслуговує методологія дослідження феномену гідності, що вбачається у феноменологічному аналізі (сс. 17, 46, 86). Дисертантка вказує, що «феноменологічний метод допоміг простежити концептуалізацію феномена гідності» (с. 17), зокрема, в егалітарний концепт (с. 50), і зазначає розрізнення «гідності людства» і «власної гідності» (с. 86) в якості методологічної підстави концептуалізації феномену гідності. Втім, слушність застосування методології

феноменологічного аналізу, з огляду на заплановані в роботі пошуки відповіді на питання «що таке гідність?» (с. 46), викликає сумніви і потребує додаткового обґрунтування.

З урахуванням ґрунтовної джерельної бази та історико-філософського аналізу гідності, якому присвячено Розділ 2 і більшу частину Розділу 1, можна частково погодитись з пунктом новизни, в якому вказано, що авторка дисертації простежила еволюцію гідності від елітарного до егалітарного правового статусу, за текстами західноєвропейської філософії. Варто зауважити, що вдалі спроби такого аналізу були зроблені раніше, наприклад, К. Маккруденом, у вказаній в дисертації праці, присвяченій гідності і правам людини³. В свою чергу, безперечною новизною роботи є визначення в Розділі 1 проблематики, пов'язаної з концептуалізацією феномену гідності як трансцендентальної засади людської особи, розкриття у Розділі 3 структури феномену гідності через онтологічний, екзистенційний та інтерсуб'єктивний виміри у їх єдності (сс. 164-167, 172), а також ґрунтовний аналіз концепту гідності в контексті української історіографії (підрозділ 1.3), з метою прояснення смислів, що передували оформленню гідності в інтерекзистенціал внаслідок смислотворчих процесів, тригером для яких слугувала Революція Гідності.

В цілому, дисертантка в структурі роботи послідовно розкриває тему і основні концептуальні поняття, починаючи від пошуку стратегії, що уможливила б концептуалізацію феномену гідності, та ґрунтовного історико-філософського аналізу трансформацій його змісту, до розгляду вимірів гідності, зокрема, через визначення егалітарного змісту концепту гідності в соціально-політичних дискурсах 20 століття і проявах суспільно-політичної смислотворчості в українському суспільстві доби Революції Гідності. Відповідно, **Розділ 1** присвячений пошуку засад для визначення феномену гідності в якості егалітарного концепту, зокрема, в контексті соціально-

³ McCrudden Ch. (2008). Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. *The European Journal of International Law*, 19, 4: 655–724

правових дискурсів, що стосуються прав людини та ідентичності. Продовжуючи пошуки проявів ізотимії та мегалотимії в українському контексті, дисертантка представила в підрозділі 1.3 результати ретельного аналізу джерел 12-18 ст., пов'язаних зі становленням української правової культури, з метою уточнення семантичного поля гідності, представленого у відповідних дискурсах, і визначення умов трансформації ієрархічного концепту гідності у правовий. На особливу увагу заслуговує представлений в цьому підрозділі аналіз, за правовими актами, понять *честі*, *слави*, *поштивості* і *гідності*, зокрема, з огляду на їх приналежність до символічного капіталу (сс. 80-82); також категорій, які імпліцитно містять концепт гідності, такі як *обида*, *сором* і *безчестя*, що відповідає потребі у встановленні у соціально-правових дискурсах станів і ставлення, несумісних з визнанням особи повноправним громадянином, – що і знаходить свій подальший розвиток у реакції українського суспільства на нехтування політичною участю громадян вже у 21 столітті (сс. 196-197). У **Розділі 2**, дисертантка зробила спробу простежити розвиток концепту гідності – від античної добродесності, через універсальний і динамічний підхід до гідності людини як ознаки істоти розумної природи, створеної за образом і подобою Божою й здатної до звернення до творця, у Середньовіччі, та визначення відповідальності як необхідної складової гідності за доби Відродження, до формування уявлення про гідність як соціальну чесноту та внутрішню цінність, зумовлену моральністю і автономією, з огляду на модерний концепт гідності як універсальної, невід'ємної та егалітарної. Варто зазначити, що в підрозділі 2.4 дисертантка, аналізуючи теорії Д. Г'юма й І. Канта, знову звертається до розгляду гідності через шкалу «гордість-приниження» (с. 138), і простежує трансформацію смислового навантаження концепту, від ціннісного до правового, а також пов'язані з цим зміни у політичному лексиконі (сс. 151-153). Звертаючись до проблеми структури феномену гідності, дисертантка пропонує в **Розділі 3** зіставлення онтологічного й екзистенційного вимірів гідності. Відтак, крім самоприсутності й самовизначення (за Дж. Кросбі) та здатності до морального досвіду (за

І. Кантом), в роботі серед аспектів онтологічного виміру феномену гідності також зазначається здатність/потенція суб'єктності через усвідомлення неповторності власного буття; актуалізація ж суб'єктності представлена в роботі у вигляді екзистенційного аспекту гідності, що передбачає звернення до смислотворчої здатності особи (сс. 160-164). Також авторка в підрозділі 3.3 звертається до розгляду інтерсуб'єктивного виміру гідності, що спирається на дію, відповідальність і мовлення, і відтак дозволяє за допомогою реалізації права голосу створювати і оновлювати смисли, впливати на суспільно-політичну реальність (сс. 172, 181). Стверджуючи, що гідність актуалізується у статусі громадянина і сприяє реалізації діяльно-змістовної сутності особи в процесі створення смислів та конструювання політико-правової дійсності (с. 192), дисертантка надалі робить спробу проілюструвати актуалізацію гідності в українському контексті громадянського спротиву, на прикладі процесів формування політичної суб'єктності громадян України під час подій Революції Гідності,

Повертаючись до джерельної бази, варто зазначити, що перелік літератури налічує 265 джерел, з них 35 – іноземними мовами, що свідчить про ґрунтовність теоретичної бази дослідження. Втім, виникає питання стосовно того, що Р. Дворкін, роботи якого релевантні для дослідження гідності в контексті прав людини і соціально-правових дискурсів взагалі, хоч і представлений в переліку двома працями, українською і англійською мовами, не фігурує у дослідженні. І навпаки, твори Е. Левінаса, важливість якого, з огляду на концептуалізацію феномена гідності, відзначено дисертанткою у висновках до Розділу 1 (с. 86), відсутні у переліку джерел. Щодо вітчизняних здобутків, на жаль, в дисертації не зазначені роботи сучасних дослідників проблеми гідності, зокрема, Л. Ситниченко та М. Петренка, проблематика досліджень яких дотична до досліджуваних в дисертації положень щодо інтерсуб'єктивності, свободи і справедливості в контексті гідності. Також потребує додаткового пояснення недостатня представленість у переліку джерел

сучасних правових актів України, за якими можна було би простежити трансформацію концепту гідності з 2013 року.

Відтак, віддаючи належне об'єктивним теоретичним здобуткам рецензованої дисертації та кількості опрацьованих джерел, водночас варто запропонувати до розгляду низку зауваг та рекомендацій.

1. У дисертаційному дослідженні неодноразово наголошується на проблемі визначення змісту концепту гідності, у зв'язку з відкритістю і невизначеністю категорії (сс. 55-56, 205). Втім, додаткового пояснення потребує висловлене у висновку припущення про те, що «інтерпретації людської гідності згідно з контекстом, хоч і виникають в історичній послідовності *[їдеться про античність, Середньовіччя, Відродження і Модерн – С.Б.]*, відображають чотири відмінні ціннісні світогляди, які можуть існувати паралельно і надалі актуальні на особистому рівні експлікації феномену гідності *[підкреслення мос. – С.Б.]*» (с. 203). Також, в роботі наведене цікаве уточнення концепту гідності через категорії *здатність/можливість/потенція* (сс. 139, 157, 164, 208), але авторська позиція потребує обґрунтування і прояснення, у зв'язку з твердженнями щодо онтологічного виміру гідності, на кшталт наступного: «Не всі люди здатні до морального досвіду в силу фізичних вад. Окрім цього, здатність – це стан потенції (можливості), яку особа може актуалізувати, але не обов'язково реалізує» (с. 163).
2. В роботі наведено низку прикладів порушення гідності, пов'язаних зі злочинами націонал-соціалізму та радянської влади (сс. 28-29, 50-51, 167, 186-190), а також аналіз порушень громадянських і природних прав в цьому контексті, здійснений Х. Арендт та Дж. Агамбеном. За текстом також неодноразово підкреслюється зв'язок між гідністю і статусом громадянина (сс. 65, 179, 183-185). Втім, положення, винесені у висновок та автореферат на основі зазначеного видаються спірними і потребують уточнення, зокрема, авторка стверджує наступне: «Доведено, що в історичній дійсності права

людини як природні права не зумовлюють, а залежать від громадянських прав, а позбавлення статусу громадянина автоматично позбавляє людину її природних прав» (с. 203-204; с. 10 автореферату). Водночас, зважаючи на стверджувану важливість вивчення зв'язку між статусом громадянина і гідністю, можна було би також звернутись до особливостей соціально-політичного дискурсу стосовно міграційної кризи в Європі внаслідок хвилі міграції 2014-2018 рр., або до сучасного українського соціально-політичного дискурсу, зважаючи на ситуацію законодавчого обмеження і наступного відновлення в Україні права голосу для громадян-внутрішньо переміщених осіб в період 2014-2019 рр.

3. Не зовсім зрозумілою залишається також авторська позиція, за якої розглянута в тексті критика глобальної політики прав людини, запропоновану У. Беком (с. 60), винесено у висновок: «З'ясовано, що в контексті глобалізаційних трансформацій, [...] глобальна політика прав людини стала частиною маніпулятивних технологій, які спричинилися до появи таких явищ, як «воєнний гуманізм», «гуманітарне втручання», «місії миру»» (с. 203-204). В авторефераті, наприклад, ця ж теза вживається в контексті викликів, які приводять до оновлення смислів у концепті гідності, зокрема, з огляду на право на життя і право голосу (с. 11), тому виникає питання, яким чином це впливає на право на протест, зазначене серед пріоритетів у висновку (с. 209), але не представлене в аналізі соціально-правового дискурсу в Україні, в підрозділі 3.4.
4. Останнє, стилістичне, зауваження стосується надмірного розширення змісту «ми» в окремих частинах тексту, на тлі загалом стилістично виваженого викладу результатів дослідження. Наприклад, дисертантка вказує: «Раніше ми виокремили онтологічні вияви феномену гідності – самоприсутність та самовизначення, які зумовлюють суб'єктність особи» (с. 160), маючи на увазі звернення до проаналізованої вище концепції Дж. Кросбі. Також, слушно наведене розмежування буття на природне і універсальне та національне, за Ю. Кристевою (с. 183), в контексті «Декларації прав людини

і громадянина» 1789 року, узагальнюється у висновках до Розділу 3 (с. 203) і в авторефераті (с. 10) вже наступним чином: «Артикульовано (наголошено) на дуалізмі «людина» / «громадянин», що чітко розмежовує два типи людського буття: природне і універсальне (як представника людського роду) та національне (належність до конкретної політичної спільноти)».

Зазначені зауваження не знижують загальних теоретичних переваг та дисертації. Дисертанткою винесено на захист низку положень, що мають характер наукової новизни, спираються на ґрунтовну джерельну базу, засвідчують кваліфікацію здобувачки і сприяють вирішенню важливої задачі соціальної філософії – визначення трансформацій концепту гідності в контексті західноєвропейського і українського соціально-правових дискурсів. Автореферат і публікації в основному відбивають теоретичний зміст дослідження, його результати і новизну. Результати дослідження отримали належну апробацію на міжнародних конференціях, в Україні і за кордоном.

Таким чином, дисертаційна робота «Феномен гідності у соціально-правовому дискурсі» відповідає вимогам до наукових досліджень такого рівня, зазначеним у «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому Кабінетом Міністрів України (Постанова № 567 від 24.07.2013 р., пп. 11, 12, 13), а авторка, Продан Тетяна Павлівна, заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент:

Кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

С.П. Балінченко